

Το επαγγελματικό κύρος και η κοινωνική θέση των δασκάλων στη Ρόδο την περίοδο 1870-1920

Σταύρος Παπαδόπουλος
Διδάκτωρ Ιστορίας της Εκπαίδευσης
spapadop@rhodes.aegean.gr

Περίληψη

Στην εισήγηση μας παρουσιάζουμε το επαγγελματικό κύρος και την κοινωνική θέση των δασκάλων στη Ρόδο την περίοδο 1870- 1920. Είναι μια περίοδος που τα Δωδεκάνησα ήταν υπό Οθωμανική κατοχή (1880-1912) και, στη συνέχεια, αποτέλεσαν τμήμα του Ιταλικού κράτους (1912-1943). Το χρονικό αυτό διάστημα συστηματοποιείται και επεκτείνεται ο θεσμός της εκπαίδευσης στα Δωδεκάνησα και, ειδικότερα, στη Ρόδο. Μέσω πρωτογενούς αρχειακού υλικού, παρουσιάζεται ο τρόπος πρόσληψης των δασκάλων, όπου διαφαίνεται ο κυρίαρχος ρόλος του Μητροπολίτη και των δημογερόντων, αναλύονται ο τρόπος και οι συνθήκες εργασίας των δασκάλων σε όλη αυτήν την πενήνταετία και διαπιστώνονται οι αλλαγές προς τη θετική κατεύθυνση που συνέβησαν την περίοδο της Ιταλοκρατίας. Ένα σημείο που αναδεικνύεται μέσω πηγών και αρχειακού υλικού είναι η αναφορά στα προσόντα και τις αμοιβές των δασκάλων καθώς και στις υποχρεώσεις τους που πολλές δεν σχετίζονταν καθόλου με την εκπαίδευση. Οι εκθέσεις των εποπτών παιδείας της περιόδου παρουσιάζουν ανάγλυφα τη σχέση εξάρτησης των δασκάλων, όχι μόνο από τον επιθεωρητή παιδείας, αλλά και από άλλους παράγοντες. Κατανοούμε, επίσης, το επαγγελματικό κύρος και τη θέση του στην κοινωνία της εποχής, που, στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, ήταν πολύ χαμηλή, με χαμηλή εκτίμηση και τη σταδιακή αλλαγή που επήλθε την πρώτη εικοσαετία του 20^{ου} αιώνα.

Λέξεις-κλειδιά: επαγγελματικό κύρος, δάσκαλοι, Ρόδος, κοινωνική θέση.

1. Εισαγωγή

Η παιδεία στη Ρόδο συστηματοποιήθηκε από τα τέλη του 19^{ου} και τις αρχές του 20^{ου} αιώνα. Σε όλη τη χρονική αυτή περίοδο (1870-1920), το κύριο πρόβλημα της παιδείας ήταν το οικονομικό. Μείζον ζήτημα ήταν η εύρεση πόρων για να πληρωθούν οι δάσκαλοι για το έργο που προσέφεραν. Την ύστερη περίοδο της Οθωμανοκρατίας, ο μητροπολίτης της Ρόδου είχε, ως «Έξαρχος πασών των Κυκλάδων νήσων», τον ρόλο όχι μόνο του θρησκευτικού ηγέτη αλλά και του πολιτικού αρχηγού των ορθόδοξων Ελλήνων με αυξημένες αρμοδιότητες, οι οποίες μεταξύ άλλων ήταν:

- A. οργάνωνε και διηύθυνε την εκπαίδευση των Ελλήνων, όντας πρόεδρος των σχολικών Εφορειών, τόσο στην πόλη της Ρόδου όσο και στα χωριά του νησιού.
- B. προήδρευε στο δωδεκαμελές σώμα της Δημογεροντίας. Η Δημογεροντία χωριζόταν σε τρία τμήματα: α) το Μικτό Δικαστήριο, β) την Εκπαιδευτική Επιτροπή και γ) τη Μοναστηριακή επιτροπή. Η παρουσία και η δράση μητροπολιτών, όπως, αρχικά, του Ιωακείμ και, μετέπειτα, του Απόστολου συνέβαλε στη βελτίωση της παιδείας στο νησί της Ρόδου.

2. Τρόπος πρόσληψης των δασκάλων

2.1. Αδιαφάνεια και ρουσφετολογία στις προσλήψεις

Από το 1850 μέχρι και το 1900, ο τρόπος πρόσληψης των δασκάλων δεν παρουσιάζει διαφοροποιήσεις. Οι κοινότητες στα χωριά και οι ενορίες στην πόλη της Ρόδου ήταν εκείνες που προσελάμβαναν το διδακτικό προσωπικό. Οι προσλήψεις την περίοδο αυτή δεν είχαν απολύτως καμιά διαφάνεια και ήταν αποκλειστικά και μόνον «ρουσφετολογικές».

Παρόμοια, παρουσιάζεται η κατάσταση και στο νησί της Κω. Οι σχολικοί έφοροι στην Κω ανήκαν, κατεξοχήν, στις τάξεις των προκρίτων και μέσω της θέσης που κατείχαν ως έφοροι εύρισκαν την ευκαιρία προβολής της δύναμής τους (Σαβοριαννάκης, 2002).

Συνηγορούσε στην κατάσταση αυτή το γεγονός ότι -ειδικά την περίοδο 1850-1890- οι προσοντούχοι δάσκαλοι στα Δωδεκάνησα και, ειδικότερα, στη Ρόδο ήταν ελάχιστοι και η επιλογή που είχαν να κάνουν οι υπεύθυνοι των κοινοτήτων ή των ενοριών γινόταν, όχι με βάση τα προσόντα που η πλειοψηφία των δασκάλων δεν είχε αλλά με βάση τη γνωριμία και τη συγγένεια των υποψηφίων δασκάλων με τους υπευθύνους. Οι διορισμοί δεν γίνονταν με αντικειμενικά κριτήρια, γιατί οι έφοροι φρόντιζαν πολλές φορές να προσλαμβάνονται συγγενείς ή ευνοούμενοί τους, χωρίς να δίνουν προσοχή σε τίτλους σπουδών, καταστρατηγώντας μάλιστα τον σχετικό σχολικό κανονισμό. Είναι ενδεικτικό το γεγονός ότι σε πολλές περιπτώσεις διορίστηκαν ως δάσκαλοι άνθρωποι που δεν είχαν καμία σχέση με το επάγγελμα (Παπαδόπουλος, 2015).

2.2. Αρχειακό υλικό για τον τρόπο πρόσληψης

Παραθέτουμε βιβλιογραφικές αναφορές και πρωτογενές αρχειακό υλικό που δίνουν ανάγλυφα το κλίμα της εποχής. Ο δάσκαλος και μετέπειτα διευθυντής και εκδότης της εφημερίδας «Ροδιακή», Εμμανουήλ Καλαμπίχης, αναφέρει χαρακτηριστικά ότι: «Ήρθε κάποτε στο χωριό μας (την Μαλώνα) ένας Κρητικός που επαγγελλόταν τον γιατρό. Έξυπνος, υπηρέτης σε κάποιο φαρμακείο, κατάφερε να πείσει τους χωρικούς και να αποκτήσει την εμπιστοσύνη τους. Άλλως τε έξυπνος ήταν, καλήν εμφάνισιν είχε, παντελόνια φορούσε και ομιλούσε λίγο καθαρεύουσα. Για τίτλους δεν ενδιαφερόταν η Κυβέρνηση και πολύ ολιγώτερον οι αρχές του χωριού, που έβλεπαν στο πρόσωπο του γιατρού έναν άνθρωπο γραμματισμένο, που μπορούσαν να τον χρησιμοποιήσουν και για δάσκαλο. Ύστερα από σχετική σύσκεψη ο προεστός του χωριού του έκαμε σχετική πρότασι που έγινε ευχαρίστως δεκτή, γιατί μαζί με τις απολαβές και το μισθό του δασκάλου θα είχε το ενοίκι του σπιτιού και τις προσφορές των παιδιών. Τι ήταν δυνατόν να περιμένη κανείς από έναν άνθρωπο, που δεν είχε καμιά σχέση με το διδασκαλικό επάγγελμα; Ως τόσο οι χωρικοί μας ήσαν ευχαριστημένοι, γιατί οπωσδήποτε συμμαζεύτηκαν τα παιδιά από τους δρόμους και έλειψαν μερικοί κίνδυνοι». Το περιστατικό συνέβη στο χωριό Μαλώνα στα τέλη του 1890» (Καλαμπίχης, 1962).

Η δύσκολη θέση στην οποία βρισκόταν ο δάσκαλος αποτυπώνεται εξαιρετικά στην πρώτη έκθεση του επόπτη παιδείας, Αυγερινού Πανηγύρη. Ο επόπτης αναφέρεται με πολλές λεπτομέρειες και πολύ γλαφυρά στο τι προηγείτο της πρόσληψης του δασκάλου στο σχολείο του χωριού. Αναφέρει ο επόπτης χαρακτηριστικά: «Φαντασθώμεν τον διδάσκαλον καθήμενον εις το καφενείον του χωριού, περικυκλούμενον υπό πάντων των εχόντων τέκνα διά το σχολείον, διότι όλοι πρέπει να είναι σύμφωνοι, και ερωτώμενον πόσα θέλει διά να δουλέψη. Αρχίζει το παζάρεμα. Άλλοι στρέφουν το πρόσωπον με ένα μορφασμόν ειρωνικόν άμα και αποδοκιμαστικόν. Άλλοι βλέπουν καταγής ενώ οι αύριον μαθηταί ιστάμενοι περίξ παρακολουθούν το παζάρεμα του διδασκάλου. Δάσκαλε θα βοηθής και τον Παπά στην εκκλησία την Κυριακήν και την εορτήν δεν θα φεύγης. Και ο δυστυχής διδάσκαλος αποβάλλων πλέον παν ίχνος ανθρωπίνης υποστάσεως, παν ίχνος λέγω, είνε υποχρεωμένος να ακούη ταύτα, να συζητή μικρολόγως και μικροπρεπώς, να εγκαταλείπεται υφ' όλων διότι ζητεί πολλά, να φεύγη και πάλιν να προσκαλήται, έως ότου επί τέλους κλεισθή η συμφωνία με το επιφώνημα: μας γέλασες Δάσκαλε, μα τέλος πάντων» (Πανηγύρης, 1915).

Ακόμα πιο χαρακτηριστική του κλίματος που επικρατούσε στην πρόσληψη των δασκάλων και στο τι προηγούνταν αυτής είναι η αφήγηση ενός δασκάλου που

συνταξιοδοτήθηκε στη δεκαετία του 1960 και μας παρουσιάζει περιστατικά που του αφηγήθηκαν παλιότεροι συνάδελφοι του, δάσκαλοι την περίοδο που αναλύουμε. Σημειώνει ο δάσκαλος Ευστάθιος Διακογεωργίου τα εξής: «Ο παπάς του χωριού υπέβαλλεν εις τον υποψήφιον διδάσκαλον τας ακολούθους ερωτήσεις: τι θα πη, δάσκαλε η λέξη αγνοώ; Δεν γνωρίζω απαντά χωρίς δυσκολία ο δάσκαλος. Τι θα πη ουκ οίδα; Δεν γνωρίζω ήταν πάλι η απάντηση. Τι θα πη ουκ επίσταμαι; Δεν γνωρίζω απαντά για τρίτη φορά ο δάσκαλος. Τότε ο παπάς κτυπά θριαμβευτικά το μπαστούνι του στο λιθόστρωτο της αυλής και ορθώνεται λέγοντας στους αφελείς κι αγράμματους χωρικούς: «ε χωριανοί ακούσατε και με τα ίδια σας τ' αυτιά. Τρεις φορές του έκαμα ερώτηση και σε καμιά δεν ήξερε να απαντήσει! Τέτοιο δάσκαλο τι να τον κάνουμε; Αφού αυτός δεν ξέρει, τι γράμματα θα μάθη στα παιδιά μας;» (Διακογεωργίου, 1970). Αποτυπώνεται χαρακτηριστικά στο άρθρο αυτό η αναξιοπρεπής συμπεριφορά προς τον δάσκαλο, οι δυσκολίες, οι ταπεινώσεις και οι εξευτελισμοί που υφίσταται, προκειμένου να πετύχει την πρόσληψή του, η οποία θα τον βοηθούσε να λύσει το βιοποριστικό του πρόβλημα.

3. Κοινωνική θέση του δασκάλου

3.1. Παρεμβάσεις και επεμβάσεις στο έργο του δασκάλου

Την ίδια περίοδο, η θέση του δασκάλου χαρακτηρίζεται τραγική μιας και ο διορισμός του εξαρτιόταν από τις συμπάθειες των ισχυρών του χωριού και της εφορείας. Δεν γνώριζε, αν το τέλος του σχολικού έτους θα τον εύρισκε στη θέση του. Ο Αντώνης Ρώσσης αναγκάζεται να αποχωρήσει στο μέσο του σχολικού έτους από το σχολείο της Κατταβιάς, επειδή διχάστηκαν οι χωρικοί και μια μερίδα ζητούσε άλλο δάσκαλο» (Πρακτικά Ιεράς Μητροπόλεως Ρόδου, 1884). Οι τοπικοί παράγοντες (δημογεροντία) έκαναν συχνά επεμβάσεις στο έργο του δασκάλου. Χαρακτηριστικά αναφέρουμε ότι οι δημογέροντες επενέβαιναν μέχρι και στο Αναλυτικό Πρόγραμμα. Στο χωριό Κατταβιά, οι δημογέροντες απειλούσαν και εκβίαζαν το δάσκαλο να μη διδάσκει χειροτεχνία και ωδική αλλά να διδάσκει μαθηματικά και ελληνικά (Φίνας, 1999).

Πολλές φορές, οι χωρικοί επενέβαιναν στο έργο του δασκάλου, με αποτέλεσμα να παίρνουν τα παιδιά από το σχολείο, επειδή διαφωνούσαν με τη διδακτέα ύλη. Η ίδια κατάσταση υπήρχε και στην ανεξάρτητη Ελλάδα, όπου η θέση του δασκάλου ήταν εξαιρετικά δυσχερής. Ο παιδαγωγός Παναγιώτης Οικονόμου ανέφερε τα εξής που δείχνουν τη θέση και το κύρος του δασκάλου την εποχή εκείνη: «Ουδείς δημοδιδάσκαλος ήτο εν ασφαλεία. Ο βουλευτής, ο κομματάρχης, ο παντοπώλης ηδύνατο να τον μεταθέσουν, να τον παύσουν. Ένας βουλευτής είχε πει: τι βουλευτής είμαι εγώ, όταν δεν δύναμαι να παύσω ούτε έναν δημοδιδάσκαλον (Κάτσικας & Θεριανός, 2004).

3.2. Συμβόλαια και διορισμοί δασκάλων

Οι διορισμοί των δασκάλων και καθηγητών γίνονταν με ενιαύσια συμβόλαια από τις σχολικές εφορείες στο διάστημα των θερινών διακοπών. Η εφορεία των Κεντρικών Σχολών διόριζε το προσωπικό του γυμνασίου και των άλλων σχολείων της δικαιοδοσίας της, της «Αστικής Σχολής» και του «Παρθεναγωγείου» και αυτή καθόριζε τους μισθούς, ανάλογα με τα προσόντα και την υπηρεσία του καθενός. Περισσότερο, όμως, έπαιζε ρόλο και η ζήτηση. Στις ειδικότητες που δεν εύρισκαν εύκολα προσωπικό, όπως ήταν οι μαθηματικοί, έδιναν περισσότερα. Στο Νιοχώρι υπήρχε άλλη εφορεία.

Όλες οι εφορείες υπάγονταν στην «Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή». Η «Κεντρική Επιτροπή» συνέτασσε καταλόγους των εκπαιδευτικών και των σχολείων με τις ανάγκες του καθενός σε προσωπικό (Παπαχριστοδούλου, 1998). Κάθε εφορεία διόριζε το προσωπικό του

σχολείου της και συνήθως άφηνε τον ίδιο δάσκαλο ή έπαιρνε δάσκαλο από άλλο χωριό ανάλογα με την προσφορά και τη ζήτηση. Τους διορισμούς η σχολική εφορεία τους ανέφερε στην «Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή», που μαζί με το μητροπολίτη, είχε το δικαίωμα «βέτο», τους αναγνώριζε ή τους ακύρωνε -σπάνια βέβαια-. Όσες κοινότητες δεν εύρισκαν προσωπικό ζητούσαν από τη μητρόπολη ή διόριζε η «Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή», αν οι κοινότητες δεν ειδοποιούσαν έως τον Αύγουστο. Ο διορισμός του δασκάλου ήταν έγκυρος μόνο όταν τον επικύρωνε ο μητροπολίτης (Μπακίρης, 1985).

Για την άσκηση του διδασκαλικού επαγγέλματος στη Ρόδο έπρεπε ο υποψήφιος να υποβάλει τον τίτλο σπουδών του στη μητρόπολη και, αν αυτή τον ενέκρινε, τότε ο υποψήφιος εγγραφόταν στον πίνακα διοριστέων. Από τον πίνακα αυτό έπρεπε να διορίζουν οι έφοροι. Ο μητροπολίτης είχε το δικαίωμα να διαγράψει από τον κατάλογο όποιο δάσκαλο, κατά τη γνώμη του, δεν ήταν συνεπής στην αποστολή του. Ο κατάλογος συντασσόταν κάθε χρόνο.

3.3. Ενέργειες του Μητροπολίτη Αποστόλου

Ο μητροπολίτης Απόστολος προσπάθησε να αφαιρέσει το δικαίωμα του διορισμού των δασκάλων από τις εφορείες των χωριών. Στα περισσότερα χωριά το πέτυχε, υπήρχαν, όμως, και περιπτώσεις που οι χωρικοί αντέδρασαν. Ο δήμαρχος Παραδεισίου διόρισε δημογεροντία για το διορισμό δασκάλων. Ο μητροπολίτης Απόστολος συνάντησε σφοδρή αντίδραση από τους κατοίκους των χωριών. Προσπάθησε να διασφαλίσει τον δάσκαλο και να διορίζει εκείνος το διδακτικό προσωπικό των σχολείων. Στο χωριό Παραδείσι οι δημογέροντες αμφισβήτησαν την επιλογή του μητροπολίτη στο θέμα του διορισμού των δασκάλων και δεν δέχτηκαν το δάσκαλο που τους έστειλε. Ο δήμαρχος Παραδεισίου διόρισε δικό του, άλλον δάσκαλο. Ο μητροπολίτης κάλεσε τον δήμαρχο και τον γραμματέα της κοινότητας και τους υπόδειξε ότι η ενέργειά του θίγει τα προνόμιά τους και πρέπει να συμμορφωθούν.

Η εφορεία δεν πειθαρχούσε πάντοτε στις υποδείξεις της μητρόπολης. Έχουμε περιπτώσεις που η διάσταση μεταξύ τοπικής κοινωνίας και μητρόπολης σχετικά με το ποιος θα διοριστεί δημιουργούσε σοβαρά προβλήματα. «Το 1884-1885 στ' Αφάντου διορίζεται δάσκαλος από τη μητρόπολη. Οι προύχοντες και οι επίτροποι κλείνουν το σχολείο και δεν επιτρέπουν την είσοδο στο δάσκαλο και ζητούν διορισμό άλλου δασκάλου. Ο μητροπολίτης σ' έντονο ύφος απάντησε ότι δάσκαλος είχε διορισθεί ο Γ. Συμεών και διατάσσει να του δοθούν τα κλειδιά. Βλέπουμε τις συγκρούσεις μεταξύ των δύο φορέων και την τελική επικράτηση του μητροπολίτη Η επιτροπή υποχώρησε (Μπακίρης, 1986).

4. Αποδοχές δασκάλων

4.1. Αποδοχές την περίοδο της Οθωμανοκρατίας

Ο μισθός του δασκάλου ήταν ανάλογος με τα προσόντα του. Το 1875, ο μισθός ενός δασκάλου που ήταν τελειόφοιτος γυμνασίου ήταν περίπου 1700-1800 γρόσια, ενώ στα τέλη του 19^{ου} αιώνα ήταν περίπου 2.000-2.500 γρόσια (20-25 εικοσόφραγκα) (Πρακτικά σχολικής εφορείας Αφάντου, 1882). Στην πόλη, οι αμοιβές των δασκάλων ήταν σαφώς καλύτερες και αυξημένες. Το 1890, οι δάσκαλοι που δίδασκαν στην Αστική Σχολή της Ρόδου είχαν ετήσιες αποδοχές 55 εικοσόφραγκα, δηλαδή 5.225 γρόσια, ενώ ο διευθυντής της Αστικής Σχολής, απόφοιτος φιλολογίας, είχε ετήσια αμοιβή 90 εικοσόφραγκα δηλαδή 8.550 γρόσια (Μαϊλλης, Σκανδαλίδης, & Τσαλαχούρης, 2002).

Στο δημοτικό σχολείο του Νιοχωριού, ο δάσκαλος αμειβόταν με 2.850 γρόσια το χρόνο. Το ίδιο έτος, μεγάλες αποκλίσεις είχαμε στην αμοιβή των δασκάλων που εργάζονταν σε διάφορα χωριά. Υψηλές αποδοχές είχαν ο δάσκαλος στη Λίνδο και στην Κρεμαστή, των

οποίων οι αποδοχές ήταν 5.000 και 5.700 γρόσια αντίστοιχα. Το χωριό Κρεμαστή έδινε τον πιο μεγάλο μισθό στο δάσκαλο, γιατί είχε πολλά εισοδήματα λόγω της περίφημης εκκλησίας της Παναγίας που υπάρχει στο χωριό. Αντίθετα, εξαιρετικά χαμηλές ήταν οι αποδοχές των δασκάλων που εργάζονταν σε μικρά χωριά, όπως στην Αρνίθα και στα Πλατάνια με 800 γρόσια τον χρόνο. Τα χρήματα που έπαιρνε ως αμοιβή ο δάσκαλος ήταν λίγα συγκριτικά με τους μισθούς και τις αποδοχές της εποχής.

Οι αποδοχές των δασκάλων της Ρόδου ήταν λιγότερες, συγκρινόμενες και με τις αποδοχές άλλων νησιών της Δωδεκανήσου, όπως, για παράδειγμα, της Καλύμνου. Στην Καλύμνο, ακριβώς την ίδια χρονολογία (1890), οι αποδοχές των δασκάλων ήταν σημαντικά μεγαλύτερες σε σχέση με αυτές της Ρόδου. Συγκεκριμένα στο «Ελληνικό Σχολείο» της Καλύμνου ο διευθυντής το 1890 είχε αποδοχές 11.000 γρόσια και οι δάσκαλοι 9.000 γρόσια. Στο αλληλοδιδασκτικό σχολείο της Χώρας της Καλύμνου, ο διευθυντής είχε αποδοχές 5.500 γρόσια και οι δάσκαλοι 4.000 γρόσια. Οι υψηλότερες αποδοχές των δασκάλων στην Καλύμνο εξηγούνται από την μεγάλη οικονομική άνθηση που είχε το νησί λόγω του εμπορίου των σφουγγαριών (Τροικίλης, 2007).

4.2. Αποδοχές την περίοδο της Ιταλοκρατίας

Σχετικά με τις αποδοχές του δασκάλου, στην πρώτη περίοδο της Ιταλοκρατίας, ο μισθός κυμαινόταν από 500-600 λιρέτες για τους δημοδιδάσκλους. Για τους δευτεροβάθμιους δασκάλους, ο μισθός ήταν 450 λιρέτες, ενώ για τους υποδιδάσκλους ο μισθός ήταν 300-350 λιρέτες. Οι διευθυντές των σχολείων είχαν ένα μικρό επίδομα κάθε μήνα από 15-30 λιρέτες, ανάλογα με τις τάξεις που λειτουργούσε το σχολείο (Μπακίρης, 1985). Στο εξατάξιο σχολείο το επίδομα ήταν 30 λιρέτες, του πεντατάξιου σχολείου 25 λιρέτες, του τετρατάξιου και τριτάξιου 20 λιρέτες, του διθέσιου και του μονοταξίου 15 λιρέτες. Κάθε τριετία αυξανόταν ο μισθός των πρωτοβάθμιων δασκάλων κατά 30 λιρέτες, των δευτεροβάθμιων δασκάλων κατά 20 λιρέτες.

4.3. Αμοιβή σε είδος - «Τυχηρά»

Η αμοιβή των εκπαιδευτικών ήταν σε χρήμα αλλά και σε είδος. Κάθε παιδί, κατά τη συνήθεια των χωριών, πρόσφερε ένα ποσό σε λάδι, σύκα, φαγητό με τη σειρά και ό,τι άλλο ήθελε η οικογένεια, αυγά, κρέας, χοιρινό, τα Χριστούγεννα, σταφύλια και άλλους καρπούς. Κάθε οικοδέσποινα ετοίμαζε για ολόκληρη την εβδομάδα την απαιτούμενη ποσότητα άρτου για το σπιτικό της. Μεταξύ των τεμαχίων άρτου, το πρώτο που ετοίμαζε ήταν αυτό που προοριζόταν για τον δάσκαλο. Για τον λόγο αυτό, στα χωριά της Ρόδου, οι άρτοι που δίδονταν στον εκπαιδευτικό λέγονταν «πρώτα» ή και «πρόσφορα» σαν και αυτά που προσφέρονε στους ιερείς. Στη Σύμη αποκαλούνταν «Δευτεριάτικα», γιατί οι μαθητές προσκόμιζαν τον άρτο κάθε Δευτέρα. Στη Σύμη, μάλιστα, λειτουργούσε σχολείο που ονομαζόταν «Κουλουράδικο», επειδή προσέφεραν στο δάσκαλο κουλούρα – ψωμί (Φίνας, 1999). Το ίδιο ίσχυε και στο χωριό Μαριτσά. Εκτός από τον μισθό τους, σε μερικά χωριά, οι οικογένειες που είχαν παιδιά στο σχολείο πήγαιναν κατά διαστήματα και από μια αγκαλιά ξύλα για τις προσωπικές του ανάγκες (Φύλλης, 1998).

Οι προσφορές αυτές δεν είχαν προαιρετικό χαρακτήρα, αλλά είχαν αποκτήσει ουσιαστικά υποχρεωτικό χαρακτήρα για τους μαθητές και τις οικογένειές τους. «Πολλάκις, οι διδάσκαλοι, μη λαμβάνοντας τα υποσχεθέντα, ηναγκάζοντο ή να αποπέμπουν εκ του σχολείου τους, καθυστερώντας δημιουργώντας ζητήματα και σκάνδαλα, τα οποία εξέσπιν εις βάρος της εκπαίδευσως». Όλες οι προσφορές προς τους δασκάλους χαρακτηρίζονταν ως «τυχηρά» (Πανηγύρης, 1915).

Μάλιστα, ο μητροπολίτης Ιωακείμ είχε συνειδητοποιήσει ότι το «έθιμο των τυχερών» και η «υλική ενίσχυση των μαθητών απευθείας στον δάσκαλο λειτουργούσε ως πρόσκομμα εις την παρακολούθησιν των μαθημάτων εκ μέρους των μαθητών και συνέστησε την τέλειαν αποχήν των διδασκάλων από της απ' ευθείας μισθοδοσίας αυτών εν μέρει υπό των μαθητών, οπότε δεν είνε δυνατόν να μένουν ανεπηρέαστοι» (Πρακτικά Εκπαιδευτικής Επιτροπής, 1909, συνεδρίαση στις 28 Νοεμβρίου 1909).

Σχετικά με το έθιμο των «τυχερών» ο επόπτης των σχολείων Αυγερινός Πανηγύρης σημείωνε στην έκθεσή του: «Να καταργηθώσι τα υπό των μαθητών καταβαλλόμενα εις είδη και να αναλάβωσι τα ταμεία των κοινοτήτων την διά την κατάργησιν αυτών αποζημίωσιν των διδασκάλων. Διότι, ως και πέρυσι ετόνισα, πλην του εξευτελισμού, εις ον υποβάλλεται ο διδάσκαλος ζητών παρά των μαθητών του το ψωμί πλην της δυσαρέστου ψυχικής καταστάσεως, εις ην περιέρχεται ο μη δυνάμενος να καταβάλλη τούτο μαθητής και μάλιστα κατά τας νυν δυσκόλους περιστάσεις, πολλοί αποφεύγουσι να εγγράψωσι τα τέκνα των ένεκα της υποχρεώσεως ταύτης. Παρατηρήθη δ' εφέτος ότι εις κοινότητας όπου εξέλιπον τα τυχηρά ή κατέστησαν προαιρετικά ο αριθμός των μαθητών ηυξήθη. Οι δε διδάσκαλοι να υποχρεωθώσι να συνάπτωσι συμβόλαια, υπό τον όρον ουδένα να έχωσι μετά των μαθητών λογαριασμόν» (Πανηγύρης, 1917).

Ο επόπτης μας παρουσιάζει την πραγματικότητα στην οποία ο δάσκαλος επιζητούσε από τους μαθητές του το ψωμί που ήταν υποχρεωμένοι να του φέρνουν και τη δυσάρεστη θέση που βρίσκονταν και οι γονείς, αλλά και οι ίδιοι οι δάσκαλοι. Αναλυτικά, ο επόπτης εκπαίδευσης περιγράφει με τα μελανότερα χρώματα την κατάσταση σχετικά με το έθιμο των τυχερών. Συγκεκριμένα, στην έκθεσή του αναφέρει: «Μεταξύ των προς τινα βελτίωσιν των εκπαιδευτικών της νήσου ληφθεισών αποφάσεων της Κεντρικής Εκπαιδευτικής Επιτροπής ήτο και η περί καταργήσεως των εις είδη υπό των μαθητών απευθείας εις τους διδασκάλους, καταβαλλομένων των συνήθως τυχηρών καλουμένων. Ομολογουμένως, απόφασις καλύτερα ταύτης, δι ης ο διδάσκαλος τίθεται εις την προσήκουσαν απέναντι των μαθητών του θέση, δεν ηδύνατο να υπάρξη. Διά ταύτης παύει πλέον ούτος ων ο καθ' εβδομάδα ψωμοζήτηρ, χαρακτηρισμός βεβαίως πικρός πλην αληθής και αναμφισβήτητος, ο κρατών κατάλογον των ελεούντων και καθυστερούντων, ο απαιτητικός επαίτης, ο κατερχόμενος εις το σημείον να τείνη χείρα, ίνα δεχθή παρά των μαθητών του τον άρτον ενιαχού δε και το προσφάγιον, ο καθιστάμενος ούτω δούλος ευτελής τροφοδοτούμενος υπ'εκείνων, ους εκλήθη να μορφώση, να διαπλάση και να αναδείξη διά του ιδίου παραδείγματος χαρακτήρας υψηλόφρονας και γενναίους. Οιος τώνοντι εξευτελισμός! Οία κατάπτωσις! Οία του υψηλοτέρου των επαγγελματών καταρράκωσις!» (Πανηγύρης, 1915).

Πολύ σωστά επισημαίνει ότι οι δάσκαλοι δεν θα έπρεπε να είχαν καμιά οικονομική και χρηματική συνδιαλλαγή με τους ίδιους τους μαθητές τους. Το «έθιμο του τυχερού» ο επόπτης Πανηγύρης επισήμανε ότι συνέβαινε και σε άλλες περιοχές, όμως, «τώρα αποτελεί πλέον παρελθόν», ενώ στη Ρόδο η κατάσταση αυτή συνεχιζόταν. Ενίσχυε την άποψη αυτή σημειώνοντας: «Διότι, ότε προ διετίας έσχον την τιμήν να αναλάβω τα καθήκοντα της επιθεωρήσεως των σχολείων, εκ των 43 κοινοτήτων της νήσου μόνον τρεις είχαν απηλλαγμένην την εκπαίδευσίν των του απρεπούς τούτου μέτρου, ήτοι η της πρωτευούσης, των Τριάντα και της Κρεμαστής. Εκ τούτων εις μεν την πρωτεύουσαν επεβάλλοντο εισιτηριακά δικαιώματα εισπραττόμενα παρά της Εφορείας, εις δε τας άλλας η εκπαίδευσις παρείχετο δωρεάν. Εις τα λοιπάς έπρεπε οι διδάσκαλοι καθ' εβδομάδα να θεωρώσι τους λογαριασμούς των μετά των μαθητών, να ζητώσιν εξόφλησιν παρά των οφειλόντων, να διαμαρτύρονται κατά των καθυστερούντων, να φιλονικώσι με τους δυστρόπους γονείς» (Πανηγύρης, 1917).

Οι αποδοχές των εκπαιδευτικών παρέμειναν χαμηλές και, κατ' αυτήν την περίοδο, και αυτό αποτυπώνεται και στην έκθεση του επόμενου επόπτη παιδείας, του Γεωργίου Παπαϊωάννου, ο οποίος σημείωνε τα εξής σχετικά με την κοινωνική θέση και τις οικονομικές απολαβές των δασκάλων: «Πολλάκις και κατά κόρον ελέχθη ότι ο διδάσκαλος εισερχόμενος εις την παράδοσιν πρέπει να έχη γαλήνην σκέψεων. Εν δε εκ των απασχολούντων την ανθρωπότητα ζητημάτων είναι η εξοικονόμησις του επιουσίου άρτου. Ήδη ερωτώμεν δεν είναι σκληρόν να εργάζηται τις μετά τόσης προθυμίας και ευσυνειδησίας, να έχη τόσας και τόσας υποχρεώσεις και εξελέγξεις του επαγγέλματος, εις δε το τέλος του έτους να ευρίσκεται με δάνειον, το οποίον ηναγκάσθη να συνάψη προς εξοικονόμησιν των απολύτων αυτού οικογενειακών αναγκών; (Παπαϊωάννου, 1919).

Ο επόπτης μας περιέγραψε τη θέση του δασκάλου σε συνάρτηση με τις αποδοχές του. Παραδεχόταν ότι οι αποδοχές του δεν ήταν αυτές που θα έπρεπε και που επέβαλλε το λειτουργήμα του δασκάλου, με αποτέλεσμα ο δάσκαλος να μην είναι αφοσιωμένος στη δουλειά του και να μην κάνει απερίσπαστος το έργο του. Αντίθετα, σκεφτόταν τους πιστωτές του, τα δάνειά του, τα κτήματά του και τις άλλες ασχολίες που του εξασφάλιζαν τα προς το ζην, με αποτέλεσμα το εκπαιδευτικό του έργο να έρχεται σε δεύτερη μοίρα.

Τη δύσκολη θέση του δασκάλου την επισήμανε πάλι ο επόπτης Παπαϊωάννου σε άλλο του κείμενο, αναφέροντας τα εξής: «Εις την δικαίαν παρατήρησιν ότι οι μισθοί οι σημερινοί δεν αναταποκρίνονται εις τας ανάγκας ου μόνον των διδασκάλων των κατωτέρων τάξεων, αλλά και των ανωτέρων, απροκαλύπτως λέγομεν ότι πράγματι ουδείς κλάδος είνε τόσο ηδικημένος εν τη υλική του απολαβή, ίνα μην είπωμεν και τη ηθική, όσον ο ημέτερος ο διδάσκαλος» (Παπαϊωάννου, 1919).

4.4. Προβλήματα στην καταβολή των πληρωμών

Πέρα από το χαμηλό της αμοιβής τους οι δάσκαλοι δεν είχαν και τακτικότητα στις πληρωμές τους και αυτό ήταν, επίσης, πολύ μεγάλο πρόβλημα. Η καταβολή των μισθών τους δεν ήταν κανονική. Ο δάσκαλος Αντώνης Ρώσσης παραιτήθηκε από το σχολείο της Κατταβιάς, γιατί επί τρία χρόνια δεν είχε πληρωθεί τον μισθό του (Μπακίρης, 1986). Άλλη περίπτωση ήταν ο δάσκαλος Γ. Καληδόνης, που πήρε τον μισθό του προηγούμενου σχολικού έτους μετά το πέρας του νέου. Υπήρχαν περιπτώσεις στα τέλη του 19^{ου} αιώνα, όπως στην Τήλο, όπου ο δάσκαλος Σταύρος Χαριτωνίδης αποχώρησε αγανακτισμένος από το σχολείο και το νησί «ένεκα της αχαριστίας και αγροικίας των κατοίκων» (Κώδικες Ιεράς Μητρόπολης Ρόδου», 1884: 135).

Οι δάσκαλοι προέρχονταν από διάφορα μέρη και του ελεύθερου και του υπόδουλου ελληνισμού. Κατάγονταν από την Πελοπόννησο, τη Μακεδονία και από γειτονικά νησιά, όπως η Κάλυμνος και η Σύμη. Εκεί, λειτουργούσε σχολή, οι απόφοιτοι της οποίας ήταν «τελειοδίδακτοι των εγκυκλοπαιδικών μαθημάτων και δυναμένων μετελθείν τον διδάσκαλον», όπως γράφει στον μητροπολίτη Ρόδου ο διευθυντής της σχολής, συνιστώντας απόφοιτο της σχολής για διορισμό είτε στο σχολαρχείο είτε στο Παρθεναγωγείο (Πρακτικά Ιεράς Μητρόπολης Ρόδου, 1882, έγγραφο 74: 55).

Προς το τέλος της δεκαετίας 1910-1920, αρκετοί δάσκαλοι ήταν ροδιακής καταγωγής, οι οποίοι ήταν απόφοιτοι του «Βενετοκλείου» που εργάζονταν ως εκπαιδευτικοί. Την περίοδο που αναλούμε συνέβη και μια ακόμη σημαντική αλλαγή. Η Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή κατάφερε την κατάργηση του εθίμου των «τυχερών». Αυτό είχε ως αποτέλεσμα να βελτιωθεί η κοινωνική θέση και το γόητρο του δασκάλου και να μην θυμίζει τον επαίτη που περιμένει τα δώρα και τις προσφορές των μαθητών του. Στις οικογενειακές γιορτές προστατών αγίων, που γινόταν τραπέζι το βράδυ και το πρωί, στους γάμους και τα βαφτίσια

ο δάσκαλος είχε τιμητική πρόσκληση μαζί με τον παπά, τον προεστό, τους επιτρόπους και άλλους καλεσμένους.

5. Άλλες υποχρεώσεις των δασκάλων

Πέρα από τις εκπαιδευτικές του αρμοδιότητες ο δάσκαλος είχε και άλλες υποχρεώσεις, όταν αναλάμβανε υπηρεσία σε σχολείο. Ήταν υποχρεωμένος, προκειμένου να προσληφθεί στην κοινότητα να διεκπεραιώνει μια σειρά από άλλα καθήκοντα και για αυτούς τους λόγους «ο διδάσκαλος της εποχής εκείνης δεν ήταν απλώς εκπαιδευτικός εργάτης. Ήταν συγχρόνως κοινωνικός λειτουργός και εξυπηρετούσε το χωριό και ως σύνολον και τον καθένα από τους κατοίκους»:

- 1) ως γραμματέας της εκκλησιαστικής επιτροπής κρατούσε τα βιβλία της διαχείρισεως της εκκλησιαστικής περιουσίας. Έπαιρνε μέρος στις διάφορες συσκέψεις και συντελούσε για μια καλύτερη και ωφελιμότερη διαχείριση και για την αύξηση της εκκλησιαστικής περιουσίας.
- 2) σοβαρή, επίσης, εξωτερική απασχόληση ήταν η αλληλογραφία του δημάρχου και τα ιδιωτικά έγγραφα (Καλαμπίχης, 1962). Ο κάθε δάσκαλος ήταν, ταυτόχρονα, και ψάλτης. Δίδασκε τους μαθητές πώς να ψάλλουν και τους ανέβαζε στο αναλόγιο να κανοναρχούν και να ψάλλουν και, με τον τρόπο αυτό, να προετοιμάζονται νέοι ψάλτες. Οι ψάλτες ήταν άμισθοι και έπαιρναν μερικά μόνο τυχερά στους γάμους και στα βαφτίσια. Όταν ένας δάσκαλος ήξερε να ψάλλει τον προτιμούσαν, γιατί μέσα στην αμοιβή του ήταν και οι υποχρεώσεις του ψάλτη για τις οποίες δεν αμειβόταν (Φύλλης, 1998).

Σύμφωνα με τον σχολικό Κανονισμό του 1915, μεταξύ των αρμοδιοτήτων των δασκάλων ήταν η «υποχρέωση κάθε Κυριακή και στις εορτές να συνοδεύουν τους μαθητές στην εκκλησία και να έχουν την εποπτεία και την ευθύνην τους» (Κανονισμός των Σχολών της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Ρόδου, άρθρο 41, 1915). Ακόμα οριζόταν το ωράριο του διδασκάλου σε 30-34 ώρες, μετά από συμφωνία με την Εφορία και το διευθυντή του σχολείου. Υπήρχαν και άλλες υποχρεώσεις, όπως ότι: «Εκαστος διδάσκαλος οφείλει κατά τας επετείους μεγάλων ιστορικών γεγονότων Θρησκευτικών ή Εθνικών να υπομιμνήσκη ταύτα τοις μαθηταίς εν αρχή του μαθήματος προς αναπλήρωσιν του θρησκευτικού και Εθνικού αισθήματος αυτών» (Κανονισμός των Σχολών της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Ρόδου, άρθρο 46, 1915).

6. Παράγοντες επίλυσης του οικονομικού προβλήματος

Την περίοδο 1915-1920, το οικονομικό πρόβλημα άρχισε να βρίσκει τη λύση του και για τα σχολεία της πόλης και των χωριών. Συνέβαλαν στη λύση του οι δωρεές από διάφορους φορείς, αλλά τη λύση, κυρίως, έδωσε η συγχώνευση που έγινε από τον μητροπολίτη Απόστολο των εκκλησιαστικών επιτροπών και σχολικών εφορειών σε μία, την Εφοροεπιτροπή με κοινό ταμείο. Ακόμα, σημαντικό ρόλο στην επίλυση του οικονομικού προβλήματος έπαιξαν οι συνεχείς επιχορηγήσεις που είχαν τα σχολεία της Ρόδου από την ελληνική κυβέρνηση μέσω του προξενείου (Φίνας, 1999).

Το ελληνικό κράτος είχε αναλάβει από το 1870 σε μεγάλο ποσοστό τη μέριμνα για την οργάνωση και τη διάδοση της ελληνικής εκπαίδευσεως στην Ήπειρο, τη Μακεδονία, τη Θράκη και τα νησιά. Κάθε χρόνο στον προϋπολογισμό δαπανών του Υπουργείου των Εξωτερικών υπήρχαν ειδικά κονδύλια, για την ενίσχυση της εκκλησίας και της παιδείας στις επαρχίες αυτές και στις οποίες συμπεριλαμβάνονταν και τα Δωδεκάνησα. Σημαντική βοήθεια

παρείχαν στα δύσκολα χρόνια και τα δωδεκανησιακά σωματεία της διασποράς ειδικά από την Αίγυπτο και την Αμερική.

Η αύξηση των αποδοχών των δασκάλων επιβεβαιώνεται και από την αρχειακή έρευνα. Παραθέτουμε χαρακτηριστικά τις αποδοχές των δασκάλων στο χωριό Αφάντου την περίοδο 1915-1920. Συγκεκριμένα, το σχολικό έτος 1915-1916, οι δύο δημοδιδάσκαλοι και ο ένας βοηθός δασκάλου είχαν συνολικές αποδοχές 2.080 λιρέτες. Την επόμενη χρονιά, οι δύο δάσκαλοι και δύο βοηθοί είχαν συνολικές αποδοχές 2.590 λιρέτες. Το σχολικό έτος 1917-1918 το ίδιο εκπαιδευτικό δυναμικό είχε συνολικές αποδοχές 3.020 λιρέτες και την επόμενη χρονιά (1918-1919) ο ίδιος αριθμός εκπαιδευτικών είχε αποδοχές 3.900 λιρέτες. Παρατηρούμε μια σαφή αύξηση των μισθών των δασκάλων (Σχολική Εφορεία Αφάντου, 1915-1920).

Την περίοδο 1910-1920, υπήρχε ένας συναγωνισμός για το ποια κοινότητα θα έκανε το καλύτερο σχολείο και ποια κοινότητα θα έπαιρνε τους καλύτερους δασκάλους. Κάθε χωριό είχε τη σχολική του εφορεία που συνεργαζόταν με την εκκλησιαστική επιτροπή και οι εκκλησιαστικές περιουσίες επιδοτούσαν τα σχολικά ταμεία ή αναλάμβαναν όλη τη δαπάνη.

Παρόλα αυτά, ο επόπτης της παιδείας στην έκθεσή του σημειώνει ότι: «Και είνε μεν αληθές ότι φέτος ηυξήθησαν κάπως οι μισθοί των διδασκάλων, αλλά δεν δυνάμεθα να θεωρήσωμεν την αύξησιν τοιαύτην, ώστε να ικανοποιεί αυτούς και μάλιστα εις τας δυσκόλους ταύτας περιστάσεις, εφ' όσον εξακολουθεί το ισχύον σύστημα των διορισμών». Ο θεσμικός προϊστάμενος των δασκάλων παραδέχεται ότι οι αποδοχές των συναδέλφων του ήταν μικρές και λίγο ικανοποιούσαν οικονομικά τους δασκάλους. Οπότε, συμπεραίνουμε ότι η οικονομική κατάσταση του δασκάλου την περίοδο αυτή ήταν σχετικά ικανοποιητική, αλλά και πάλι παρέμενε χαμηλή.

7. Κατηγοριοποίηση δασκάλων

Όπως έχουμε αναφέρει και σε άλλες ενότητες, η «Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή» είχε κατηγοριοποιήσει τους δασκάλους και τους είχε διαβαθμίσει ανάλογα με τα προσόντα τους. Η διαβάθμιση αυτή έγινε το 1915 και οι δάσκαλοι διαβαθμίστηκαν σε τέσσερις κατηγορίες. Στην πρώτη κατηγορία, τους λεγόμενους πρωτοβάθμιους ανήκαν αυτοί που είχαν απολυτήριο Διδασκαλείου ή Ιεροδιδασκαλείου Σάμου ή Κρήτης. Η δεύτερη κατηγορία περιλάμβανε τους δευτεροβάθμιους δασκάλους, οι οποίοι είχαν απολυτήριο δημοσίου ή αναγνωρισμένου γυμνασίου. Στην τρίτη κατηγορία, ανήκαν οι τριτοβάθμιοι, οι οποίοι είχαν ενδεικτικό Β', Γ', Δ', πεντατάξιου γυμνασίου και, τέλος, στην τέταρτη κατηγορία ανήκαν όσοι είχαν ενδεικτικό Α' γυμνασίου ή Ζ' ή Στ' τάξης του Καζουλλείου Παρθεναγωγείου. Οι δάσκαλοι της τέταρτης κατηγορίας αποκαλούνταν και «βοηθοί». Λίγα χρόνια αργότερα και συγκεκριμένα το 1922, έγινε νέα διαβάθμιση στην οποία λαμβάνονταν υπόψη οι σπουδές, ο βαθμός απολυτηρίου ή ενδεικτικού, τα χρόνια υπηρεσίας, καθώς και το διδασκαλείο στο οποίο υπηρέτησαν.

8. Συμπέρασμα

Καταλήγουμε ότι μόνο αξιοζήλευτη δεν ήταν την περίοδο αυτή η θέση του δασκάλου. Στις αρχές του 20^{ου} αιώνα, οι δάσκαλοι ήταν στο μεγαλύτερο ποσοστό ανεπαρκείς και με ελλιπή κατάρτιση και ήταν έρμαιο των διαθέσεων και των προσωπικών συμπαθειών ή αντιπαθειών των μελών της σχολικής εφορίας της κάθε κοινότητας. Δεν υπήρχαν αντικειμενικά και μετρήσιμα στοιχεία για την πρόσληψή τους και γι' αυτό αυτή γινόταν σε καθεστώς αδιαφάνειας και πελατειακών σχέσεων. Ο δάσκαλος υπέμενε εξευτελισμούς, προκειμένου

να εργαστεί σε κάποια κοινότητα και οι επεμβάσεις στο εκπαιδευτικό έργο ήταν σύνθηρες φαινόμενο.

Στη δεκαετία 1910- 1920, η κατάσταση σαφέστατα βελτιώθηκε. Η κατηγοριοποίηση και η διαβάθμιση των διδασκάλων έφερε αλλαγές στη μισθοδοσία τους. Η αμοιβή του κάθε δασκάλου γινόταν βάση προσόντων και άλλων μετρήσιμων στοιχείων. Ο δάσκαλος και πάλι ήταν υποχρεωμένος να εκπληρώνει και άλλα καθήκοντα που δεν είχαν σχέση με το επάγγελμά του, αλλά σχετιζόνταν με υποχρεώσεις της κοινότητας. Η απεμπλοκή της πρόσληψης και της πληρωμής του δασκάλου από την κοινότητα και η εφαρμογή της πληρωμής του κεντρικά από την «Κεντρική Εκπαιδευτική Επιτροπή» οπωσδήποτε βελτίωσε τις συνθήκες. Είχαμε αύξηση των αποδοχών του, οι οποίες έγιναν καλύτερες. Το κύρος του εκπαιδευτικού βελτιώθηκε, γιατί και ο ίδιος βελτιώθηκε στην επαγγελματική του κατάρτιση, αλλά και με το τέλος του «εθίμου» των τυχερών απέκτησε μέρος από την τρωθείσα του αξιοπρέπεια. Άρχισε από τη δεκαετία αυτή να υπολογίζεται περισσότερο από την τοπική κοινωνία και να αποκτά επιστημονικό κύρος, μιας και είχε πλέον τέτοιες σπουδές, που δικαιολογούσαν αυτή την αλλαγή στη στάση και την αντίληψη της τοπικής κοινωνίας.

Βιβλιογραφικές αναφορές

- Διακογεωργίου, Ε. (1970). περιοδικό «*Τέχνη*» τεύχος 1, Ιανουάριος 1970 (σσ. 13-15). Ρόδος.
- Καλαμπίχης, Ε. (1962). *Από την ζωή μου* (σ. 12). Ρόδος.
- Κάτσικας, Χ., & Θεριανός, Κ. (2004). *Ιστορία της Νεοελληνικής εκπαίδευσης, από την ίδρυση του ελληνικού κράτους μέχρι το 2004*. Αθήνα: Εκδόσεις Σαββάλα.
- Μαϊλλης, Α., & Σκανδαλίδης, Κ., & Τσαλαχούρης, Κ. (2002). «*Η Ρόδος τον 19^ο αιώνα*». Ρόδος: Εκδόσεις Θυμέλη – Τ.Ε.Δ.Κ. Δωδεκανήσου.
- Μπακίρης, Ε. (1985). *Τα γράμματα στ' Αφάντου στα χρόνια της σκλαβιάς*. Ρόδος: Έκδοση Εκκλησιαστικής Επιτροπής Αφάντου.
- Πανήγυρης, Α. (1915). Πρώτη έκθεση του επόπτη της εκπαίδευσης. Δημοσιευμένη στο περιοδικό «*Ορθόδοξος Διδαχή*», σσ. 102-103.
- Παπαδόπουλος, Σ. (2011). *Η εκπαίδευση στα Δωδεκάνησα κατά την πρώτη περίοδο της Ιταλοκρατίας - το παράδειγμα της πόλης της Ρόδου* (Αδημοσίευτη διδακτορική διατριβή). Τμήμα των Επιστημών της Προσχολικής Αγωγής και του Εκπαιδευτικού Σχεδιασμού, Σχολή Ανθρωπιστικών Επιστημών, Πανεπιστήμιο Αιγαίου, Ρόδος.
- Παπαδόπουλος, Σ. (2015). *Τα Κατηχητικά Σχολεία στην Ρόδο την περίοδο 1935-1947*. Περιοδικό «*Τέχνη*», Ρόδος.
- Παπαϊωάννου, Γ. (1919). *Εκπαιδευτική Ανασκόπησης της Νήσου Ρόδου*. Περιοδικό «*Ορθόδοξος Διδαχή*», σ. 190.
- Παπαχριστοδούλου, Χ. (1994). *Ιστορία της Ρόδου, από τους προϊστορικούς χρόνους έως την ενσωμάτωση της Δωδεκανήσου 1948*, Αθήνα: Έκδοση Δήμου Ρόδου – Στέγης Γραμμάτων και Τεχνών Δωδεκανήσου (2η έκδ. Συμπληρωμένη).
- Σαβοριαννάκης, Π. (2002). «*Νησιωτικές κοινωνίες στο Αιγαίο πριν και μετά τις Οθωμανικές Μεταρρυθμίσεις. Η περίπτωση των Ελλήνων της Ρόδου και της Κω*» (σ. 202). Τροχαλία: Αθήνα.
- Τροικίλης, Σ. (2007). «*Νεότερη Ιστορία της Καλύμνου – κοινωνική διαστρωμάτωση*». Αθήνα: Εκδόσεις Λιβάνη.
- Φίνας, Κ. (1999). *Τα Δωδεκάνησα τον 20^ο αιώνα, τα σημαντικότερα γεγονότα των περασμένων 100 χρόνων*. Ρόδος: Αυτοέκδοση.
- Φύλλης, Σ. (1998). *Οι ρίζες μας*. Ρόδος: Αυτοέκδοση.

Κανονισμοί, Κώδικες και Πρακτικά

Κανονισμός των Σχολών της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Ρόδου, άρθρο 41, Ρόδος, 1915.

Κανονισμός των Σχολών της Ελληνικής Ορθοδόξου Κοινότητας Ρόδου, άρθρο 46, Ρόδος, 1915.

Κώδικες Ιεράς Μητρόπολης Ρόδου, έτους 1884, σ. 135.

Πρακτικά Ιεράς Μητρόπολης Ρόδου, έτους 1888, έγγραφο 474, σ. 160.

Πρακτικά Ιεράς Μητρόπολης Ρόδου, έτους 1889, έγγραφο 413, σ. 212.

Πρακτικά Ιεράς Μητρόπολης Ρόδου, έτους 1882, έγγραφο 74, σ. 55.

Πρακτικά «Σχολικής Εφορείας του Αφάντου», περίοδος 1890-1905.

Πρακτικά Εκπαιδευτικής Επιτροπής, έτους 1909, συνεδρίαση στις 28 Νοεμβρίου 1909.

